

ADELAARS OP GOUDSE PIJPEŒ

door Kees Faas

Inleiding

De "koning der vogels" staat bekend als symbool van hemelbestormende macht en weerbaarheid, en vormde met de leeuw één van de meest voorkomende heraldische symbolen op wapens en nationale emblemen binnen Europa.

Heroïsche eigenschappen die aan de adelaar werden toegeschreven, leidden ertoe, dat veel heersers hem als wapendier voerden.

Het streven naar symmetrie bij de weergave *en face* mondde uit in de afbeelding van een gestyleerde tweekoppige "dubbele" adelaar, al sinds 1433 het wapenbeeld van de Rooms-Duitse keizers (1).

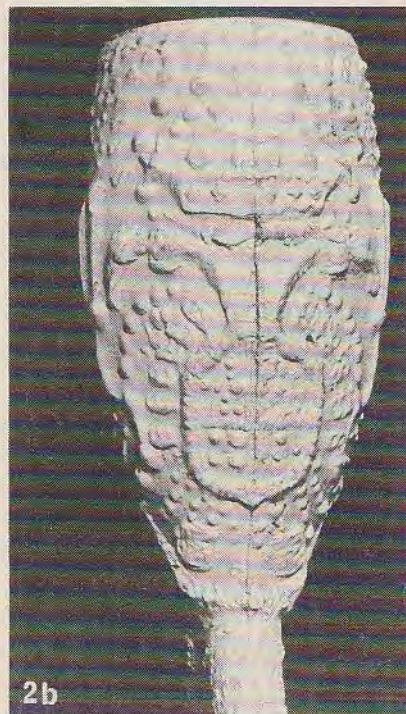
Afbeeldingen van heraldische adelaars, zowel gestyleerde, natuurlijke als gefantaseerde, komen voor op 18e-eeuwse Goudse pijpekoppen, soms voorzien van een Latijnse of anderstalige tekst. Een selectie van buitenlandse adelaars demonstreert het vakmanschap van de Goudse pijpenmakers.

Afbeeldingen

Afb. 1a,b: Een 44mm hoge Goudse pijpekop, hielmerk *D*, uit circa 1750, toont aan de voorzijde het wapen van keizer Maximiliaan I (1459-1519), grootvader van Karel V. De gekroonde dubbele adelaar draagt links een zwaard, rechts een scepter. Middenvoor zien we nogmaals de Habsburgse dubbele adelaar, waarin een gedeeld wapen. Links van de vormnaad Oostenrijk, dat al behoorde aan Maximiliaan I en rechts Oud-Bourgondië, toegevoegd na zijn huwelijk met Maria van Bourgondië in 1477 (2). Maximiliaan was ridder in de orde van het Gulden Vlies, daarom is zijn wapen omhangen met de keten van deze orde. Uit dezelfde pijpvorm komen ook pijpen met hielmerk *de gekroonde 46*. De stelen zijn dan versierd met bloemen en ranken waartussen haantjes, zittende vosjes en duiven.

Afb. 2a,b: Een 46mm hoge 18e-eeuwse Goudse pijpekop, hielmerk *de gekroonde 67*, waarvan de voorzijde door een fantasie-adelaar wordt gesierd, namelijk een gekroonde dubbele adelaar met een hartschild van stippen in vier kwartieren, omhangen met een fantasie-orde van twaalfmaal de letter S (zoals boven het Goudse bijmerk op de hiel) en tweemaal het wapen van Gouda. Zelfs in de kroon werd twintigmaal de letter S verwerkt. De adelaar draagt in beide poten een zwaard.

Afb. 3: Linksachter. Een 55mm hoge, vierkante Goudse pijpekop uit circa

1750, hielmerk *de gekroonde L*, met Rooms-Keizer (1745-1765) Franciscus Stefanus en keizerin Maria Theresia op de voorzijde. Linksachter, naast keizer Frans, staat zijn wapen de gekroonde dubbele adelaar, waaronder de tekst ROOMS (KEISER). In 1745 kroonde de paus hem tot Rooms-Keizer, waarna hij zich in de eerste plaats koning van Jeruzalem noemde: (HIER.REX.) en pas daarna hertog van Lotharingen. Voor zijn huwelijk met Maria Theresia in 1736 was Frans hertog van Lotharingen.

In het hartschild van de adelaar staat het wapen van Toscane, dat in 1737 toeviel aan Frans I (3). Toscane behoorde oorspronkelijk aan het geslacht der Medici, vandaar de 6 gouden bollen (pillen) van een medicus, geplaatst 1.2.2.1 in dit wapen. De adelaar draagt in zijn linkerpoot zwaard en scepter, in zijn rechterpoot de rijksappel, een gouden bol met een kruis erop, het symbool van wereldlijke macht.

Afb. 4: Linksvoor: het Poolse wapen op deze 46mm hoge Goudse pijpekop, hielmerk *zeven pijlen*, uit de 18e eeuw maakt deel uit van een alliantiewapen met Saksen op de rechtervoorzijde, onder de kroon van Friedrich August. Goudse pijpenmakers verschilden in hun schrijfwijze van Polen. De tekst onder dit wapen luidt: POLE. Verder bestaat de tekst POOLE, hielmerk *Goudse toren*, en POLEN, hielmerk *de gekroonde 57*.

Afb. 5a,b: Een 52mm hoge Goudse pijpekop, hielmerk *de vos op zijn gat*, laat de gekroonde dubbele adelaar van Rusland zien. In het midden staat het wapen van Moskou (4) (St.-Joris en de draak) omgeven door de keten van de orde van St.-Andries. De dubbele adelaar draagt scepter en rijksappel. De pijpekop dateert uit de tijd van keizerin Elisabeth, 1741-1762, de jongste dochter van Peter de Grote. Omstreeks 1700 besloten de tsaren hun dubbele adelaar zwart op een gouden veld te kleuren om zich te kunnen meten met de Rooms-Duitse keizer in Wenen. Een politiek interessante pijpekop, afgebeeld als nr. 572 in *"De Nederlandse Kleipijp"* door Don Duco dateert uit 1780 en toont op kleiner formaat nogmaals de dubbele adelaar van Rusland op de linkerzijde naast Catharina de Grote. Ofschoon de tekst erboven moeilijk leesbaar is, luidt deze niet: D.GEWAPEN DENEMARKEN, maar: DE GEWAPENDE NEUTRALITEIT. In 1780 sloot de Republiek der Nederlanden zich aan bij het Groot Verbond van Gewapende Neutraliteit, dat op initiatief van Catharina de Grote van Rusland (1762-1796) tot stand gekomen was. Zweden en Denemarken namen ook deel aan deze poging Engeland tot eerbiediging van de rechten van de neutrale landen te dwingen. Het mocht niet baten. Op 20 december 1780 verklaarde Engeland de Republiek de oorlog.

Afb. 6a,b: De Pruisische adelaar in het eerste kwartier van deze 55mm hoge Goudse pijpekop, hielmerk *de gekroonde 33*, keert terug als middelste helmteken (middenboven) op de voorzijde, als het ware gereed om op te

stijgen, te midden van een vlucht (twee vleugels) en een bos pauweveren. Hij staat op een traliehelm.

Op 18e-eeuwse pijpekoppen staan meestal wildemannen als schildhouders aan weerszijden van het Pruisische wapen. De tekst luidt dan: *Koning van Pruysen, of Vivat Rex Pruysen, of Rex Borussie* (Borussia=Pruisen). Zie afb. 872 in "*Kleipijpen*" door W. Krommenhoek en A. Vrij. De tekst op deze pijpekop luidt: NEC SOLI CEDIT, d.w.z.: *Hij wijkt niet voor de zon*. Non Soli Cedit was de wapenspreuk van koning Frederik Willem I, koning van Pruisen van 1713-1740, de vader van Frederik de Grote. In de Griekse mythologie week de adelaar, als symbool voor Zeus, niet voor de zon: Apollo. Frederik Willem I, de soldatenkoning, gebruikte deze eigenschap waarbij de adelaar (Pruisen) niet op de vlucht sloeg voor de zon (Frankrijk met Lodewijk XIV, de zonnekoning), in zijn devies (5).

Frederik de Grote wilde van zoveel wrok jegens een hoogbeschaafd land niets weten en veranderde de spreuk in: Pro Gloria et Patria (Voor Roem en Vaderland). Overigens was Frederik Willem I een enthousiast pijproker: "*Am Abend begab er sich in das sogenannte Tabakskollegium, wo er pfeiferauchend mehrere Stunden verbrachte*" (6).

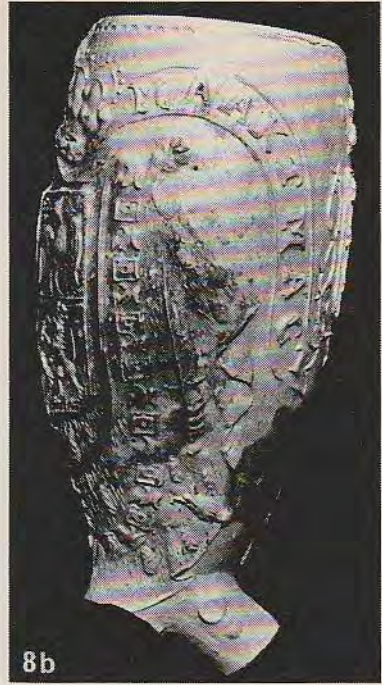
Afb. 7a,b: Een 55mm hoge Goudse pijpekop, hielmerk *de vos op zijn gat*, werd gemaakt ter gelegenheid van de Vrede van Hubertusburg in 1763 tussen Maria Theresia, keizerin van de Oostenrijkse erflanden (linker dubbele adelaar) en Frederik de Grote van Pruisen (rechter adelaar). De onderstaande tekst luidt: ZWEIER ADLER FRIEDE. Uit dezelfde mal komt een pijp met als hielmerk *het melkmeisje*, links op de steel een hoorn des overvloeds en rechts op de steel een met slangen omwikkelde, gevleugelde Mercuriusstaf, gevonden in een 18e-eeuwse laag.

Daarnaast staat de Vrede van Hubertusburg ook op pijpen met als tekst: FRIDRICH MAGNUS en PAX GERMANIAE RESTITUE (7).

In het artikel "*Eine Pfeife aus dem Jahre 1866*" door Rüdiger J.J. Articus, verschenen in *Knasterkopf*, Heft 5, 1991 (8), wordt verondersteld, dat deze pijp met ZWEIER ADLER FRIEDE uit 1866 dateert, toen Oostenrijk in Praag een ongunstige vrede sloot met Pruisen. "*Der preussische Adler greift nach dem österreichischen Doppeladler*", vermeldt dit artikel. Maar ook reeds in 1763, na de slopende "Zevenjarige Oorlog" verlangde Duitsland naar vrede. Daarop wijzen bijvoorbeeld de symbolen van handel en welvaart op de steel. Aangezien Pruisen in 1763 een groot militair overwicht had op Oostenrijk, dat o.a. Silezië moest afstaan, lijkt de symboliek van een arm uit de wolken die grijpt naar de dubbele Oostenrijkse adelaar treffend gekozen. Een dergelijke symboliek past evenwel niet bij het vreedzame karakter van deze pijp.

Een gravure uit circa 1763, getiteld "*Allegorie auf den Frieden von Hubertusburg mit (v.l.) König Friedrich II, Kurfürst Friedrich August II und Maria Theresia (zeitgenössischer Stich)*" (9), biedt de oplossing. Op deze gravure biedt

Frederik de Grote Maria Theresia een olijftak aan als symbool van vrede. Op de pijpekop ZWEIER ADLER FRIEDE biedt de arm als *pars pro toto* van Frederik de Grote een takje aan de Habsburgse dubbele adelaar aan, terwijl alledrie de adelaars zijn verbonden in een krans van bladeren, die lijkt op de vredeskrans op de pijpekop met de tekst PAX GERMANIAE RESTITUE.

afb. 8a,b,c: Op deze 50mm hoge vroeg 19e-eeuwse Goudse pijpekop, hiëlmerk *de gekroonde 96*, wordt het volledige wapen van koning Lodewijk Napoleon afgebeeld met hermelijnen mantel en bijbehorende tekst: EEN-DRAGT MAAKT MAGT. Dit wapen is te zien op een waterverftekening in het Rijksprentenkabinet Amsterdam. De eendracht tussen de "*Hollandse leeuw*" met zwaard en pijlenbundel en de naturalistische adelaar van Napoleon komt erin tot uiting. Lodewijk Napoleon was van 1806-1810 koning van het Koninkrijk Holland. Het wapenschild is omhangen met de "*Orde van de Unie*", een onderscheiding die op 16 februari 1807 op zo'n grote schaal in het Amsterdamse stadhuis werd uitgereikt, dat 450 personen als ridders het gebouw konden verlaten. Het wapen (zonder mantel) van koning Lodewijk Napoleon staat bijvoorbeeld ook op munten zoals rijksdaalders (10) en op lakstempels (11).

Afb. 9: Voorzijde: de adelaar van Polen in het eerste en vierde kwartier van deze 46mm hoge Goudse pijpekop, hiëlmerk *het zwijn*, uit de 18e eeuw, staat tevens boven op de kroon. Achterop staat het wapen van Saksen. Uit dezelfde mal komt een kop met het merk *de both*. Het merk *de vos op zijn gat* komt eveneens voor (12). De witte adelaar is nu nog het nationale symbool van Polen. De Poolse dynastie der "Jagellonen" voerde deze adelaar vanaf circa 1400 in haar wapen. Onder de Saksische keurvorsten (1697-1764) werd Polen een speelbal van de grote mogendheden Oostenrijk, Pruisen en Rusland.

Literatuur

1. Prisma van de symbolen, door Hans Biedermann, blz. 17.
2. Afb. van het wapen van Max.I in "Maria van Hongarije" door Bob van den Boogert, blz. 24.
3. Heraldiek, door Otfried Neubecker, blz. 233. 1977
4. Afb. van het wapen van Moskou in: Cultural Atlas of Russia and the Soviet Union, door Nikolai Dejevsky, blz. 57.
5. Heraldiek, door Otfried Neubecker, blz. 210. 1977
6. Friedrich der Grosse und sein Heer, door Johannes Müller, blz. 5. 1981
7. Fridrich Magnus, door Kees Faas, PKN XIII, 51, blz. 250.
8. Met dank aan Ron de Haan voor het toezenden van de gegevens uit Knasterkopf.

9. Die Chroniek Österreichs, door Prof. Walter Kleindel, Dortmund 1984, blz. 261.
10. Muntkoerier 1990, nr. 1, blz. 18.
11. Schans op de Grens, 1993, hoofdstuk 16, lakstempels door G.A. Brongers.
12. Poolse Pijpelogie, door Piet Smiesing, PKN XI, 44, blz. 87.

RECTIFICATIE OP "KAREL V ALS REX HISPA"

door Kees Faas

Mij is gebleken, dat ik het devies van Karel V in het artikel "*Karel V als Rex Hispa*" (PKN XVI, 64, blz. 589) onjuist geïnterpreteerd heb: PLUS ULTRA betekent STEEDS VERDER.

In het boek "Maria van Hongarije (1505-1558), koningin tussen keizers en kunstenaars" bij gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht en het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch (11 sept. t/m 28 nov. 1993) staat op blz. 233: "*De keizerlijke aspiraties werden heel kernachtig verbeeld in het persoonlijk embleem van Karel V: twee gekroonde Zuilen van Hercules, voorzien van een banderol met het devies: Plus Ultra (Steeds verder).*"

De mythologische Zuilen van Hercules stonden bij Gibraltar en markeerden de grens van de in de oudheid bekende wereld. Het embleem verwijst naar de territoriale uitbreiding van het Habsburgse Rijk in het algemeen en de pas veroverde Amerikaanse gebiedsdelen in het bijzonder."

WIE EEN ONS TABAK KOOPT, KRIJGT EEN PIJPJE TOE

Zo was het vroeger, toen de Goudsche pijpen ± 70 cent per gros kostten, en thans is het nog zo! Maar kan dat wel? Is het niet dwaas, van thans waar de tabak duur is, en de pijpen het dubbele kosten, de huur en de belasting volstrekt niet lager zijn, en de omzet kleiner is, deze betrekkelijk malle gewoonte nog langer te handhaven?

Vele winkeliers zijn daarmee opgehouden, en deze zijn het, die ons verzoeken er op aan te dringen, dat alle winkeliers met deze gewoonte breken en zich de pijpen laten betalen. De firma GOEDEWAAGEN heeft reeds de prijs van 2 ct in de pijpen laten zetten en die prijs moeten wij vasthouden.

Wil men een overgangstijdperk, dan zou men bij de verkoop van 1 ons tabak de pijp voorlopig voor 1 cent in rekening kunnen brengen, om de rokers successievelijk de oude gewoonte af te wennen.

Uit: de Sigarenwinkelier 1908